

серпні 2002 р. Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою СОЦІС у рамках виконання проекту Freedom House за сприяння USAID. Опитано 2000 осіб у всіх регіонах України за вибіркою, яка репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. 3) Соціологічне дослідження «Участь громадян у виборчих процесах», проведене у жовтні 2006 р. Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Ukrainian Sociology Service» у рамках виконання проекту Freedom House за сприяння USAID. Опитано 2010 респондентів віком від 18 років за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без урахування дизайн-ефекту) становить 2,3%.

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЙ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАКТИК

Громадянські практики населення як сукупність масових політичних дій/взаємодій у громадянському просторі суспільства набувають різних поведінкових форм та впливають на соціально-політичні інститути. Українське суспільство перебуває у процесі інституціонального оновлення/реінституціоналізації політичної сфери, у якій практичні дії досить часто розходяться з вербальним ставленням індивідів до тих чи тих політичних явищ.

Існує кілька основних напрямів у методології вивчення політичної поведінки, які різняться сукупністю методологічних принципів: (порівняльно-історичний, інституціональний, біхевіористський, функціоналістський, марксистський, порівняльний).

В останній чверті ХІХ ст. у вивченні політичної поведінки зароджується *порівняльно-історичний* напрям. Токвіль,

Вебер, Моска, Парето спиралися насамперед на емпіричні дані, здобуті історичною наукою, розглядали політичну поведінку у порівняльно-історичних аспектах, в контексті прогресивної еволюції державно-правових і політичних інститутів. За аргументацією ці роботи мали емпіричний характер, оскільки теоретичні висновки базувалися на інтерпретації фактичного матеріалу. Представникам історичної школи політичних досліджень були притаманні описовість викладу, суб'єктивність оцінок та декларативність висновків. Як зазначає Є.Вятер, вони скоріше виступали як емпірично зорієнтовані теоретики, ніж емпіричні дослідники у сучасному розумінні [1, с. 107]. У пізніших дослідженнях застосування історичного методу зводилося до аналізу передусім діяльності політичних угруповань, створених ними інститутів, поширення пропагандистських матеріалів. Метою цього напрямку було не безпосереднє вивчення поведінки пересічних виборців, а дії активних організаторів кампаній, агітаторів, пропагандистів, партійних керівників. Утім, історична інтерпретація матеріалу мала велике значення і залишається цінним джерелом при вивченні громадянських практик минулих епох.

Інституціональний напрям загалом ґрунтувався на легітимаційних аспектах політичної влади. У ньому переважала увага до формальних інститутів і юридичних норм, які диктують форми політичної поведінки. Натомість реальному значенню цих інститутів, фактичним типам поведінки, їх соціальному змісту та детермінантам приділялася менша увага. Водночас робилися спроби відійти від позицій, зумовлених суто юридичним поглядом. Зокрема, типологія політичної поведінки, запропонована М.Вебером, пояснюється детермінацією різних типів легітимного панування. Вебер стверджував, що всі політичні дії можуть бути проінтерпретовані у світлі їхньої орієнтації на певні види віри у законність (легітимність) існуючого порядку. Якщо за легального панування поведінкою суб'єкта керують встановлені правила, то у традиційному пану-

ванні поведінка зумовлюється вірою у святість порядків. Нарешті, харизматичне панування ґрунтується на відданості особі володаря [2]. Поведінку, ґрунтовану на легітимності, тобто вірі у значущість соціального порядку безвідносно до релігійного чи етичного виправдання, Вебер відрізняє від соціальної поведінки, яка спирається на звичай чи сукупність інтересів, котрі уявляються людьми як природні. Для людини, включеної у значущий порядок, порушення нею самої норм і вимог уявляється неприйнятним не тільки тому, що в такий спосіб вона порушує освячений традицією звичай або завдає шкоду своїм природним інтересам, а й тому, що цей порядок цінний сам по собі, й людина відчуває щодо нього почуття обов'язку, яке переживається нею як суто раціональне [3, с. 371–372].

Сучасний, неоінституціональний підхід акцентує увагу на ролі базових неполітичних інститутів, а також різноманітних громадських асоціацій, релігійних, етнічних організацій і структур, що формуються різними соціополітичними групами.

Оскільки інститути можуть бути оцінені лише через їх реальну діяльність, а саме, через дослідження їхньої поведінки, з початку ХХ ст. у політичній науці почав поширюватися *біхевіористський* підхід, що виник під впливом психології Е.Торндайка і Д.Б.Уотсона [4]. Біхевіоризм являє собою методологічну орієнтацію, завданням якої є аналіз всіх феноменів політичного життя у термінах поведінки людей, яку можна спостерігати. На думку біхевіористів, у результаті вивчення фактичної поведінки можна встановити наміри і мотивації як окремих людей, так і цілих груп. Засадничими принципами біхевіористської політичної соціології проголошуються вимоги наукової нейтральності, опора на дані, одержані у процесі вибіркового емпіричного дослідження, контент-аналізу, їхню сувору систематизацію і математичну обробку, точне формулювання гіпотез та їх емпіричну перевірку.

Біхевіористи декларували відмову від методів самоспостереження та оцінки у психології й пропонували брати

до уваги ті факти поведінки людей, які можна встановити і описати. Вся поведінка – це сукупність зовнішніх реакцій, що механічно викликаються стимулами середовища. Ця взаємодія виражається формулою $S \rightarrow R$, де S – стимул, R – реакція. Дослідникам лише потрібно заміряти звичайні соціальні умови та політичну поведінку і знайти кореляцію між ними.

“Конвенційний” різновид біхевіоризму, згідно з яким проблема формування поведінки описується як научування людини зразкам поведінки, набув розвитку у дослідженні політичними психологами різноманітних форм агресивної поведінки, протесту, революційних виступів. Зокрема, згідно з Дж.Доллардом, агресивна поведінка це не природжена реакція, а результат научування. Такий тип поведінки формується у процесі соціалізації, причому йому передують фрустрація – стан дезорганізації свідомості й діяльності, коли внаслідок якихось перешкод і протидій мотив залишається незадоволеним і його задоволення гальмується [5, с. 109]. Подібну концепцію запропонував Г.Ласвел, який вважав, що політичне середовище впливає на особистість не безпосередньо, а через систему організованих суспільних інститутів і цінностей [5, с. 110].

Пізніше представники соціального біхевіоризму, або школи “соціального научування”, започаткованою А.Бандурою і Р.Волтерсом, відступили від класичних канонів біхевіоризму з його двочленною схемою “стимул – реакція” й ввели в цю формулу третій, проміжний член – настанову [5, с. 111]. Безумовною заслугою біхевіористів є розробка детальної методики і техніки конкретного дослідження політичної поведінки. Ці методика і техніка дали змогу забезпечити збір систематичних даних про поведінку населення чи груп шляхом вичленування первинної соціальної інформації. Основні здобутки біхевіоризму: 1) врахування психологічного аспекту політики; 2) орієнтація на кількісні методи дослідження.

Сам по собі біхевіористський підхід не становить методологічної цілісності. Від початку цей підхід був переважно

зорієнтований на електоральну поведінку, спирався на теорію “представницької політичної демократії”. Американські соціологи розробили три основні концепції електоральної поведінки: соціологічну теорію електоральної поведінки (П.Лазарсфельд, Б.Берельсон, У.Макфі, С.Ліпсет, С.Роккан), яка пояснює електоральні преференції виборців їхніми статусними (класовими) характеристиками; соціально-психологічну теорію партійної ідентифікації (А.Кемпбелл, Ф.Конверс, В.Міллер, Д.Стоукс, Р.Пірс, Й.Дюпе), за якою характер політичної поведінки складається на ранньому етапі формування особистості під вирішальним впливом психофізіологічних чинників, типу і спрямованості первинної політичної соціалізації; теорію раціонального вибору (Е.Даунс, І.Рікер, П.Ордешук, М.Фіоріна, С.Розенстоун), за якою акт подання виборчого голосу уподібнюється або покупці товару, або ж інвестиціям у політичній сфері, де, як і у ринковій економіці, циркулюють свої специфічні товари: можливі вигоди, виграші, привілеї, пов’язані з тим чи тим типом політичних рішень.

У працях із застосуванням теорії раціонального вибору, які не обмежувалися аналізом лише електоральної поведінки, ставиться акцент на детермінації політичної поведінки індивіда задоволенням власних інтересів завдяки рішенням брати участь у колективних діях.

Низку інших досліджень присвячено виявленню конкретних взаємозв’язків між різноманітними соціальними чинниками і політичною поведінкою, залежності між об’єктивними факторами, наприклад доходом, та утвердженням демократичних практик. Згідно з С.М.Ліпсетом, умови для забезпечення представницької демократії та розвитку громадянської культури виникають при доході на душу населення 1910 доларів США на рік [6]. За іншими твердженнями, стимулом вважається насамперед соціоекономічний статус, що обраховується як похідний від доходу, професії, рівня освіти тощо. Досліджується також вплив соціодемографічного статусу, в рамках якого об’єднуються такі змінні, як вік, належність до релігійної громади, стать. Виявлено залежність між цими статусами, з одного боку,

та готовністю до політичної участі – з іншого. Оскільки за однозначного спрямування кількох змінних ефект їх впливу підвищується, можна передбачити міру активності людини.

У одному з перших порівняльних досліджень (С.Верба, Н.Най і Дж.Кім “Участь і політична рівність: Порівняння семи країн”, 1978, респондентами були громадяни Австрії, Індії, Нігерії, Нідерландів, США, Японії та Югославії) виявлено, що політична участь нерівномірна, існує високий рівень позитивної кореляції між індексом соціального статусу (доходи + освіта) і мірою участі [7]. Це пояснюється нерівномірним розподілом політичних ресурсів, під якими зазвичай розуміють: освіту, яка відкриває доступ до інформації; гроші, наявність яких дає змогу витратити час на зайняття політикою; соціальний статус і престиж, до носіїв яких влада дослухається охочіше; і нарешті, деякі поведінкові навички, наприклад, наявність здатності грамотно викладати свої вимоги у доступній манері, прийнятній для політиків і бюрократів. Зрозуміло, що всі ці ресурси зосереджені у руках соціально привілейованих прошарків населення.

Крім об’єктивних чинників, на інтенсивність політичної участі також впливають особистісні фактори. Зокрема, Л.Мілбрет і У.Кляйн довели існування кореляції між самооцінкою та рівнем політичної участі. Політичну апатію, на їхню думку, слід шукати серед відлюдькуватих, стриманих, невпевнених у собі людей, водночас відкриті, активні та товариські люди проявляють значно більшу активність і у питаннях політики [8]. У роботах Р.Даля продемонстровано позитивну кореляцію між дійсною (чи уявною) ефективністю конкретних політичних зусиль та інтенсивністю участі громадян у функціонуванні відповідних інститутів. Аналогічним чином автор ілюструє і взаємозв’язок між політичними інтересами та політичним знанням тощо [9].

Функціоналістський напрям, як і біхевіористський, є гетерогенним. Наявні зрештою три варіанти функціоналістських поглядів на політичну поведінку. Перший, так званий

еклектичний функціоналізм, звертається до термінології функціоналізму при збереженні окремих рис історичного, інституціонального або біхевіористського підходів. Другий, емпіричний функціоналізм, для якого характерний емпіричний пошук прихованих функцій як парадигми функціонального аналізу. Третій варіант, структурно-функціональний аналіз, зорієнтований на створення загальної теорії, з якої можна буде добути гіпотези, що пояснюють окремі аспекти діяльності політичної системи.

Для структурних функціоналістів політична поведінка становила інтерес тією мірою, якою від неї залежить ефективність роботи політичної системи. Однією з концепцій стала *теорія “політичної підтримки”* Д.Істона і Дж.Денніса [5, с. 62–68]. Ця концепція передбачала розуміння політики як системи, на “вході” якої громадяни пред’являють владі певні вимоги, але водночас зобов’язуються підпорядковуватися правилам, запропонованим елітою. На “виході” – влада приймає рішення, які мусять виконувати громадяни. Для ефективного функціонування системи потрібно сприяти добровільному сприйняттю правил гри шляхом відповідної соціалізації індивідів. Протест, політичне відчуження, недовіру до влади вони кваліфікували як аномію. Ідею психологічної підтримки влади рядовими громадянами Істон і Денніс доповнили психоаналітичними і біхевіористськими напрацюваннями, а саме, що політичні настанови індивіда опосередковано детермінуються дитячим досвідом особистості, рівнем авторитарності її сім’ї. Лояльність до влади, держави, національного прапора залежить від позитивного досвіду стосунків із політичною системою у дитинстві.

Іншим різновидом функціоналістської теорії є *рольова теорія політики*. Пояснення феномена поведінки особистості тут знаходяться у функції ролі, а саме, в адаптації громадянина до політичної системи шляхом залучення, рекрутування нових членів у політичні партії та організації. Підпорядкування поведінки учасника гри певним правилам створює підґрунтя для самодисципліни. Непідкорення правилам даної гри призводить до дестабілізації

системи. Причини такого збою – недостатнє засвоєння учасниками своїх ролей.

Утім, практика засвідчила, що роль учасника політичного процесу не зводиться до адаптації та пасивного засвоєння ним наявних зразків. Ця концепція є дійсно продуктивною у випадках, коли є традиції чіткої політичної структуризації. Інструменталістська спрямованість рольового пояснення проблеми підпорядкування особистості залишає неясним феномен лояльності громадян за відсутності партійної ідентифікації, нерозвинутої політичних інститутів та відчуження людей від політики.

Поняття політичної ролі знайшло застосування у конкретних емпіричних дослідженнях при системному аналізі політичної участі. Так, С.Верба і Н.Най запропонували модель політичної участі, що будується на виявленні трьох базових орієнтацій особистості, які є показниками залученості (включеності) громадянина у політичний процес. Це психологічна залученість у політику, що вимірюється інтересом і увагою до суспільних справ; власна участь, що вимірюється інтенсивністю партійної ідентифікації; відчуття політичної причетності, яка вимірюється переконаністю респондента у тому, що він вносить вклад у справи своєї громади [15]. Проте у подальших роботах (Алмонд, Верба, Ліпсет) можна знайти деякі застереження щодо надмірної активності та емоційного сприйняття політики. Для стабільності та ефективності політичної системи потрібні ширші ініціативи еліти та обмеження участі громадян [10].

Функціоналізм, на відміну від біхевіоризму, який ставив перед собою завдання виявлення і вимірювання взаємин між окремими елементами системи, цікавиться насамперед єдністю системи. Цей напрям розглядає передусім закономірності функціонування системи в цілому, фактори, які визначають її рівновагу і розвиток. Так, Р.Лейн звертає увагу на “терапевтичну” цінність політичної участі, яка є ефективним засобом зняття внутрішньопсихічних напруг індивіда, відволікаючи від антисистемної активності. Водночас надмірну політичну активність регулює пов’язаний з нею чинник втрати енергії й часу.

Основним недоліком функціоналізму є високий рівень абстракції багатьох функціоналістських систем, що нерідко ускладнює зв'язок з емпірикою, яка здебільшого інтуїтивно залучається як приклад доведення гіпотез. Зокрема, коли у дослідженнях одержані дані про політичну участь зводять до вже передбаченої схеми, в основу якої кладеться гіпотеза про збереження рівноваги як одного з завдань будь-якої системи. Водночас функціоналістська розробка Р.Мертоном проблеми аномії, конформної та девіантної поведінки дає змогу вивчати громадянські практики у процесі політичної реінституціоналізації суспільства.

Стосовно ж *марксистських* теоретиків, то, крім категорії “поведінка”, вони використовували категорію “діяльність”, наголошуючи, що остання вбирає у себе суб'єктивний компонент. На їхню думку, особистість може бути як об'єктом, так і суб'єктом політичних відносин. У радянській соціальній психології набув поширення діяльнісний підхід. В основу цього підходу покладено розроблену К.Марксом категорію предметної діяльності. Засновник діяльнісного підходу Л.Виготський розглядав соціалізацію людини як процес опанування нею: 1) історичного досвіду (досвіду попередніх поколінь, що передається не лише від батьків до дитини); 2) соціального досвіду (досвіду інших, оточуючих людей); 3) подвійного досвіду, що спершу виник у свідомості, а згодом був перевірений на практиці [11, с. 31–32]. Довершеного вигляду діяльнісна концепція особистості набула в творчості О.Леонтьєва, котрий задовго до появи теорії систем висунув тезу про необхідність вивчення індивіда у системі його відносин, з урахуванням зворотного зв'язку, що йде від нього до системи [12, с. 79]. Вивчати поведінку людини необхідно у процесі еволюції системи, що цю людину породжує. Для соціологічного аналізу це означає, що діяльність індивідуального суб'єкта вмонтовується у систему політичної культури суспільства, яке і спрямовує поведінку.

Проаналізувавши праці класиків марксизму, Є.Вятр виділяє основні риси марксистського підходу до дослід-

жень політичної поведінки: 1) розгляд політичної поведінки індивідів у контексті колективної поведінки, акцент насамперед на тому, як діють великі колективи людей; 2) урахування теоретичних знань про об'єктивний стан класів та інших суспільних груп і на цій основі з'ясування, якою мірою поведінка, що піддається емпіричному дослідженню, відповідає чи не відповідає об'єктивним закономірностям, що випливають з становища даного класу чи соціальної групи; 3) поєднання кількісних і якісних методів, що виключає методологічні крайнощі; 4) акцентування ролі політичної поведінки, пов'язаної з боротьбою за повалення чи збереження існуючого устрою, а отже, перенесення центру тяжіння у дослідженні політичної поведінки на головні проблеми класової боротьби [1, с. 373–374].

Сучасний марксизм, переглянувши економічний редукціонізм, виходить з того, що основою суспільства є практика (*praxis* – цілеспрямована діяльність), яка здійснюється під впливом різних факторів [12, с. 18].

Порівняльний підхід до вивчення політики, зокрема політичної поведінки, набув поширення у 1960–70-х роках і являє собою спробу змістовно поєднати найбільш сильні та перспективні складові інших методологічних напрямів. Зокрема, порівняльно-історичні методи доповнюються елементами функціонального аналізу та крос-національними методами, що дає змогу виявляти загальне й особливе у політичній поведінці країн і народів світу та причини цих подібностей і розбіжностей. З 1990-х років здійснюються крос-національні порівняльні дослідження проблем політичної участі, особливо при вивченні ролі політичної системи як чинника впливу на політичну участь на макро- і мікрорівнях. У межах неінституціонального підходу та мікрополітичного аналізу оцінюються особливості впливу політичних інститутів на формування демократичних типів політичної поведінки. Застосування кількісних методів, які притаманні біхевіоризму, доповнилися використанням нових математичних прийомів. Поява комп'ютерів полегшила проведення статистичних розрахунків. Зокрема, за короткий проміжок часу можна виявити коефіцієнт

кореляції між залежною і незалежною змінними, що дає змогу зафіксувати наявність, напрям і силу зв'язку політичної поведінки та чинників, які цікавлять соціолога. Завдяки методу множинної регресії виявляється, яким чином кілька незалежних змінних впливають на залежну змінну, зокрема політичну поведінку.

У політичних дослідженнях, заснованих на порівняльному підході, особливу увагу приділяють трьом типам даних: агрегованим показникам демографічної, економічної, соціальної та політичної статистики; кількісним даним контент-аналізу; матеріалам, що характеризують соціальні зв'язки політично активних індивідів, які мають прямий стосунок до прийняття рішень. Найбільш перспективною виявилася робота з агрегованими показниками, оскільки вони відображають регулярні дослідження як статистичні, що проводяться державними інституціями, так і соціологічні моніторинги.

Таким чином, досліджуючи громадянські практики населення в контексті інституціоналізації та реінституціоналізації політичної сфери, вважаємо за доцільне застосування і розвиток ідей, що їх містять теорії політичної поведінки. Зокрема, порівняльно-історичні аспекти вивчення політичної поведінки є вельми важливими для з'ясування ролі громадянських практик у зародженні та еволюції державно-правових і політичних інститутів. Інституціональний та неінституціональний підходи дадуть змогу глибше зрозуміти вплив різних типів громадянських практик на легітимність новостворених політичних інститутів. Оскільки у нестабільному суспільстві в умовах реінституціоналізації, коли ціннісно-нормативна система піддається руйнуванню і виникає стан аномії, політична поведінка передусім зумовлюється особливостями індивідуальної свідомості, то стануть у пригоді функціоналістські розробки щодо конформної й девіантної поведінки, а статистичні методи дадуть змогу емпірично виявити вплив об'єктивних чинників на громадянські практики. Розмаїття виявлених західними соціологами чинників впливу слід враховувати при формуванні гіпотез дослідження, включно з

врахуванням марксистського підходу до політичної поведінки з його акцентуванням на класових та групових чинниках детермінації громадянських практик. Порівняльний аналіз, зокрема, видається продуктивним, зважаючи, що з 2005 року Україна поряд з 23 європейськими державами бере участь у міжнародному дослідженні European Social Survey.

Література

1. *Вятр Е.* Социология политических отношений. – М., 1979.
2. *Вебер М.* Три типи легітимного панування // Вебер М. Соціологія: Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998.
3. История теоретической социологии: В 4-х т. Т. 2. – М., 2002.
4. *Тондайк Э., Уотсон Дж.Б.* Бихевиоризм. – М., 1998.
5. *Шестопал Е.Б.* Личность и политика. Критический очерк современных западных концепций политической социализации. – М., 1988.
6. *Lipset S.M., Seong K.-R., Torres J.C.* A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy // International Social Science Journal. – May 1993. – №136(2).
7. *Verba S., Nie N.H., Kim J.* Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison. – Chicago and London, 1978.
8. *Milbrath L., Klein W.* Personality Correlates of Political Participation. // Acta Sociologica. – 1962. – № 6.
9. *Dahl R.A.* Who Participates in Local Politics and Why? // Science. – 1961. – №134.
10. *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 4.
11. *Выготский Л.С.* Сознание как проблема психологии поведения // Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры. Избранные психологические труды / Под ред. М.Г.Ярошевского. – М., 1996.
12. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975.
13. *Артемов Г.П.* Политическая социология: Учебн. пос. – М., 2003.